

X629.214
B86

Дмитро Бочаров

Реалії найвищого суду
на провідній нитці
теорії доказів

**Державна митна служба України
Академія митної служби України**

Дмитро Бочаров

**РЕАЛІЇ НАЙВИЩОГО СУДУ
НА ПРОВІДНІЙ НИТЦІ
ТЕОРІЇ ДОКАЗІВ**

**Затверджено науково-методичною радою
Академії митної служби України
Протокол № 4 від 12.02.2004 р.**

**Дніпропетровськ
2004**

УДК 34.01
ББК 67.0я73
Б 86

Бочаров Д.О. Реалії найвищого суду на провідній нитці теорії доказів: Матеріали для самостійної роботи. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2004. – 28 с.

Це видання містить матеріал для критичного аналізу з позицій теорії доказів. Може використовуватись для закріплення знань за темою “Докази у правозастосовній діяльності” курсу загальної теорії права, а також для опанування відповідних тем навчальних дисциплін “Кримінально-процесуальне право” та “Цивільне процесуальне право”. Рекомендується до читання після засвоєння базових положень теорії доказів.

Автор

Бочаров Д.О., старший викладач кафедри державного права та митної політики Академії митної служби України

Контактна адреса автора в Internet (e-mail): dmitroboch@mail.ru

Рецензенти:

Гмирко В.П., начальник юридичного факультету Академії митної служби України, кандидат юридичних наук, доцент;

Лобойко Л.М., доцент кафедри кримінального процесу Юридичної академії МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

© Дмитро Бочаров, 2004

© Академія митної служби України, 2004

ПРЕЛІМІНАРІЇ

Французький кюре Шевассю, який жив у XVIII ст., вважав, що сенс людського існування вичерпно визначається такими словами: жити, померти і стати перед судом. “Ми народжуємося, аби померти, а помираємо, щоб стати перед судом”, – стверджував він [7, 94]. Тож очевидно, що в його розумінні вінцем людського буття виступає потойбічний суд.

Ідея потойбічного суду не є винаходом Нових часів, вона стара як світ і до того ж “інтернаціональна”. Приміром, давні греки вірили в те, що тіні померлих, перетнувши річку Стікс, потрапляють у потойбічний світ, де судді на чолі з колишнім критським царем Міносом вирішують їх подальшу долю і присуджують або до мук у Тартарі, або до насолод в Елізіумі. Давні єгиптяни вважали, що померлих судить Озіріс і одних прирікає на небуття, а інших обдаровує довічним потойбічним блаженством. Давнім євреям ідея потойбічного суду теж не була чужа, так само, як і арабам-магометанам.

Але найбільш детально і юридично довершено ідея потойбічного суду розроблена саме християнами.

Відомий російський теоретик права Сергій Алексєєв вважає, що виникнення християнства й розквіт римського права не випадково збіглися в часі: на його думку, історична одномоментність цих подій обумовлена їх сутнісною однорідністю. “Властива людині дохристиянської доби особиста розкутість далеко не завжди виявлялася у величких звершеннях розуму й творчості – на жаль, вельми часто вона оберталася на зухвалий егоїзм і призводила до плюндрування найсуттєвіших людських прав. А переважна більшість тодішніх володарів, які мали б забезпечувати упорядкованість і сталість суспільного буття, натомість методично вправлялася у задоволенні власних пристрастей та брутальному свавіллі, – пише професор Алексєєв. – Тож можна припустити, що у такий кульмінаційний, критичний для людства час природа... задіяла сили, здатні упорядкувати, цивілізувати людську свободу... а саме право й християнську релігію як однопорядкові за змістом регулятивні системи” [3, 681–682].

Якщо погодитися з думкою видатного німецького філософа Іммануїла Канта про метафізичний характер підвалин права й моралі [10, 234–235], сутнісну однорідність християнства й права можна пояснити їх походженням з єдиного метафізичного джерела, іменованого “юстиція”. Природа юстиції неоднозначна: у праві втілений той аспект, що його ми називаємо *справедливістю*, а християнство уособило *милість*. Інститут помилування у праві та концепція потойбічного суду в християнстві свідчать про відсутність неперехідної межі між цими поняттями, проте ототожнювати їх не слід. Тим більше, що сам Христос наголошував на неприпустимості того, заповідавши дотримуватися принципу “віддавай кесарю кесарево, а Боже віддавай Богові” (Мт., 22:21)*.

* У тексті використовується подвійна система посилань: так звана “гарвардська” система посилань на використані джерела й традиційна система посилань на біблійні тексти. У разі, якщо має місце подвійне цитування, першим подається посилання на літературне джерело, другим – посилання на біблійний текст.

То як могло статися, що ідея потойбічного суду набула досконалості саме в контексті християнства?

Можливо, це обумовлено тим, що Христове вчення інтерпретувалося апостолами згідно з їх розумінням, у парадигмі особистого світогляду. А одним з найактивніших – йому належать чотирнадцять із двадцяти одного канонічних апостольських послань – і найпослідовніших поширювачів християнства був апостол Павло, якого філософ, культуролог і правознавець Євген Спекторський називав “справжнім новозавітним юристом, так би мовити, першим юрисконсультом християнства” [4, 341].

“Павлів батько перебував у римському громадянстві, яке, очевидно, було пожалуване котромусь із пращурів чи набуте за гроші”, – пише французький історик християнства Ернест Ренан [14, 125]. Тож Павло, своєю чергою успадкувавши статус римського громадянина, не дурався при нагоді скористатися перевагами і привілеями, що їх надавало римське громадянство. Під час відвідання Павлом Єрусалима юдеї влаштували заворушення і його, як потенційного винуватця, було взято під варту. “Тисяцький же звелів узяти його в твердиню і наказав бичувати, аби дізнатись, чому таке збурення серед юдеїв. А як прив’язали вже його, щоб бити, Павло сказав до сотника, що стояв поруч: “Чи дозволено вам бичувати римського громадянина, та ще й без суду?” Почувши це, сотник пішов до тисяцького й мовив: “Зважай, що наміряєшся робити, бо цей чоловік – римський громадянин”. І прийшов до Павла тисяцький та й питає: “Скажи мені, чи ти римлянин?” Павло ж йому: “Так”. Тоді тисяцький сказав: “Я за великі гроші здобув це громадянство”. А Павло мовив: “А я в ньому народився”. І зараз же відступилися від нього ті, що хотіли робити йому допит, та й тисяцький злякався” (Діян., 22:23–29). А під час перебування в Македонії Павло із супутником були побиті різками й ув’язнені. Наступного дня “воєводи послали лікторів, сказавши: “Відпустіть тих людей”. Тюремник переказав те Павлові: “Прислали воєводи, щоб вас відпустити; виходьте ж тепер та йдіть собі”. Але Павло відказав: “Нас, римлян, без суду прилюдно відшмагали різками й ув’язнили, а тепер потай відпускають? Ні-бо! Хай самі прийдуть і виведуть нас”. Ліктори переказали ці слова воєводам. А ті, почувши, що вони римляни, злякались і просили в них вибачення, а тоді вивели” (Діян., 16:22–39). Зрештою, звинувачений єрусалимськими юдеями, Павло став перед судом прокуратора Порція Феста. Підозрюючи його в упередженості й прихильності до юдеїв, Павло заявив: “Як римський громадянин я підлягаю суду кесаря: там мене слід судити... На кесаря покливаюся!” – і був перепроваджений аж ген до Риму (Діян., 25:10–12).

Є. Спекторський вважає ці – використання привілею, вимогу реабілітації, спір про підсудність – та інші подібні вчинки Павла юридичними актами, що виходять за межі так званої “напівсвідомої юриспруденції повсякденного буття” й свідчать про неабияку правову обізнаність [4, 342]. Проте навряд чи це дає підстави називати Павла юристом: на тлі тодішнього тотального правового невігластва євреїв його вчинки мають ефективний

вигляд, але загалом правова освіченість Павла не набагато вища за освіченість пересічного римського громадянина.

Отже, Павло не був юристом у повному розумінні цього слова, як, до речі, “у повному розумінні” не був і апостолом. Він приєднався до християнської громади вже після смерті, воскресіння й вознесення Христа, з яким ніколи не зустрічався і повчань якого насправді ніколи не чув. Більше того, до навернення у християнство Павло був його ревним і жорстоким гонителем. Навіть після зміни своїх поглядів Павло уникав спілкування з Христовими учнями, а ті, своєю чергою, ставилися до нього переважно з підозрою та неприязню. Як зазначає Е. Ренан, у перші роки християнства апостольське звання було виключною прерогативою дванадцяти самим Христом обраних за учнів [14, 149–150]. Павло називає себе апостолом лише у посланні до галатів, після того як, “визнавши дану мені благодать, Яків, Кифа та Іоанн, що вважалося стовпами віри, на знак єдності подали мені... свої правиці”, хоча тут-таки про всяк випадок зазначає, що він апостол “не від людей і не через посередництво чоловіка, а через Ісуса Христа і Бога Отця” (Гал., 2:9; 1:1).

У викладенні цього напів’юриста-напівапостола Христові повчання набувають своєрідного “юридичного” забарвлення: “А ми знаємо, що закон добрий, як уживати його за законом... І коли хто бореться, то не буде увінчаний, як бореться незаконно... То, значить, вірою ми касуємо закон? – Ні, навпаки, ми його стверджуємо” (ІТм., 1:8; ІІТм., 2:5; Рм., 3:31). “Юридизуються” й потойбічні перспективи. “Кожному належить колись померти і стати перед судом, – писав апостол Павло. – Коли відбудеться правий суд Божий, що віддасть кожному за його вчинками... ті, що грішили поза законом, – без закону згинуть, а ті, що грішили під законом, – за законом і засуджені будуть” (Євр., 9:27; Рм., 2:5,12). Між іншим, зважаючи й на це, Ренан стверджує про Павла, що “його вчення – то його власне вчення, а не вчення Ісуса” [14, 149].

Але разом з тим, за переконанням Е. Ренана, “саме невгамовний Павло вирішив долю нового вірування” [14, 137]. Його енергійна, переконлива й невідступна пропаганда нової віри серед поган зрештою дала свої плоди й підготувала майбутній всесвітній триумф християнства. Разом було засіяне й те насіння, що пізніше “проросло” у християнську концепцію потойбічного суду. Однак сталося те не раптово.

“Попервах ставлення християн до права було здебільшого критичним, а подеколи й войовничим, – пише український філософ-правник Любов Петрова. – Говорилося, що право створене язичницьким світом; що воно являє собою здобуток цивілізації, яка не знала Христа; що воно пов’язане з філософією, яка суперечить поглядам Біблії, святих отців церкви й християнства...” [13, 206].

Але згодом ставлення християн до права змінилося. Про це свідчить, зокрема, факт визнання християнським світом теорії святого Ансельма, в

якій, за висловом Гарольда Дж. Бермана, смерть Сина Божого була витлумачена в категоріях юридичної угоди [5, 179].

Святий Ансельм започаткував серед християн традицію позитивного ставлення до юриспруденції, ототожнивши праведність Божу з юстицією [5, 177]. Остаточній реабілітації права в очах християнського загалу сприяла творчість середньовічного теолога й схоласта Фоми Аквінського (Аквіната). На думку Л. Петрової, “саме завдяки Аквінатовим працям зникли останні перешкоди на шляху відродження в суспільному бутті... правових засад” [13, 207].

Унаслідок того, за словами медієвіста Арона Гуревича, “юридичний аспект християнської релігії був значно посилений... Христа все частіше починають зображувати у вигляді судді на чолі небесного трибуналу, а небо перетворюється на судову палату” [7, 147].

Засіяні Павлом ідеї поприростали й забуляли.

Святе Письмо твердить, що Бог створив людину за своїм образом і подобою (Бут., 1:26–27). Людська природа – то є дещо спотворений гріхом відбиток Божої; доречно припустити, що людське правосуддя – теж лише викривлена подоба досконалої Божої юстиції. З таких позицій християнська концепція потойбічного суду виступає вельми привабливим об’єктом для юридичного аналізу.

Тож спробуймо розглянути уявлення про “потойбічне провадження” крізь призму теорії доказів, що її цілком виправдано вважають центральним вузлом всієї системи судочинства, точкою перетину найрізноманітніших форм процесу, альфою й омегою практичної юриспруденції.

Можливо, декому такий підхід видасться штучним. Але незаперечним фактом є те, що у значній частині богонатхненних писань чимало уваги приділяється саме процедурам і засобам доказування. Чому? Оце й намагатимемося з’ясувати між іншим.

ПРЕДМЕТ І МЕЖІ ДОКАЗУВАННЯ

Єпископ Кавказький і Чорноморський Гнат Брянчанінов у своєму “Слові про смерть” писав: “Людські душі, розлучені з тілами смертю, приєднуються до сонму янголів Божих або сонму пекельних – залежно від набутих за життя добрих чи злих якостей... Усі, хто відкрито зрікся Спасителя, стають здобиччю диявола: їхні душі після розлучення з тілами йдуть прямо до пекла. Але й душам тих християн, які за життя були схильні до гріха, не гарантоване посмертне блаженство, хай навіть вони щиро словідували Христа. Справедливість вимагає, щоб усі падіння душі, всі зради Спасителя були зважені й належним чином оцінені. Для того, щоб визначити ступінь гріховного збочення християнської душі, щоб визначити, що переважає в ній – вічне життя чи вічна смерть, – потрібний справедливий розсуд. І чекає на кожну християнську душу по розлученні її з тілом неупереджений суд Божий, за словами апостола Павла: кожному належить колись померти і стати перед судом” [6, 76; 6, 142].

Натомість у “Слові про історичне безсмертя” преосвященний Никанор зауважував, що “справжній суд над людиною здійснюється посмертно, а не за життя, і до того ж на небі, а не на землі. Коли людина судиться на землі, за свого життя, будь-який суд завжди хоч трохи хибує в оцінці її діянь. Хибний також і посмертний суд, здійснюваний щодо неї на землі, а не на небі. Зрештою, земний суд ніколи не буває справедливим... Не буває справедливим тому, що людський розум безсилий осягнути всі нюанси окремого людського діяння, так само, як неспроможний опанувати незліченні прояви природних сил. Людський розум безсилий поготів, коли предметом розгляду є ціле життя... Адже для правильної оцінки *всіх* діянь людини, вчинених нею за життя, необхідно з'ясувати й зважити *всі* ті чинники, що зумовлювали її поведінку, *всі* поривання її серця” [17, 147–148].

Обидва протилежні за назвами, але тотожні за духом джерела, окрім аргументації на підтримку ідеї потойбічного суду, як бачимо, містять недовзначну вказівку на предмет і межі судового розгляду, а отже, й доказування. Предметом розгляду й доказування на посмертному суді, очевидно, є діяння людини в межах від народження до смерті.

“Радій, юначе, у твоїй молодості, і нехай серце твоє зазнає щастя за днів твого юнацтва; іди, куди тебе кличе твоє серце, за тим, що вабить твої очі, але знай, що за все це Бог на суд тебе поставить, – читаємо в давньоєврейському *Когелеті*, книзі *Старого завіту*. – Усі-бо справи Бог приведе на суд: усе, що тайне, чи воно добре, чи лихе” (Проп., 11:9; 12:14). Але, за словом Ісуса, положення *Старого завіту* потребують уточнень: “Сказано було давніми “не вбивай”; і коли хтось уб'є, той стане перед судом. А я кажу вам, що кожний, хто гнівається на брата свого, підпаде судові. Хто назве іншого нікчемою – стане перед найвищим судом; і хто назве дурнем – зазнає пекельного вогню. Сказано було: “не чини перелюбу”. А я нині кажу вам, що кожний, хто глянув на жінку з пожаданням, вже вчинив перелюб з нею у своїм серці” (Мт., 5:21–28).

Християнська література містить чимало прикладів, що підтверджують слушність Ісусових зауважень.

Приміром, мирянин, який півтори доби перебував у стані клінічної смерті, розповідає про події, що відбулися з ним за час його відсутності серед живих, так: “Узявши попід руки, янголи винесли мене крізь стіну на вулицю. Сутеніло, з неба сипався лапатай сніг. Я бачив його, але холоду не відчував – мабуть, унаслідок зміни своєї фізичної природи. Ми почали швидко злипати догори, і що вище ми злітали, тим нижчав обрій і ширшав простір навколо нас. Мимоволі озирнувшись, я заціпенів з переляку – такою чужою й ворожою здалася мені повітряна пустеля... Не знаю, чи довго ми здіймалися таким чином, аж раптом залунав галас, і до нас наблизилася юрба потворних істот.

“Біси”, – зметикував я, похолонувши від особливого, раніше не чутого жаху. Біси! Скільки широкого сміху ще вчора викликало б у мене не лише будь-чье повідомлення про те, що він бачив це чортівиння, але й припу-

шення, що хтось може насправді визнавати їх існування. Як і належало сучасній “освіченій” людині, за життя я використовував це слово лиш як термін, що позначає абстрактне поняття... А тепер ця “абстракція” постала переді мною наочно!

Оточивши нас з усіх боків, біси нахабно стали вимагати, щоб мене віддали їм. Серед їх бридкого для вух репетування мені подеколи вдавалося розібрати окремі слова і фрази. “Він наш, він Бога зрікся!” – раптом ледве не одногослоно заволали вони, з такою рішучістю кинувшись до нас, що я заляк з переляку.

“Це брехня! – хотів був заперечити я, але прикусив язика, якимсь незбагненим чином згадавши одну давню – таку дрібну, нікчемну, на мій погляд, – подію, що я й думати за неї забув”.

Тут оповідач згадує, як ще за часів навчання один з приятелів-студентів причепився до нього з питанням: “Чому я маю вірити в бога, якщо його, можливо, насправді не існує?” – а він тоді відповів: “Може, й не існує”.

“Тодішня моя відповідь була обумовлена лише бажанням уникнути неприємної розмови, – продовжує оповідач, – жодного сумніву щодо буття Божого не викликала в мене нікчемна балаканина приятеля. Але тепер я змушений був виправдовуватися за ті пусті слова... Таким чином справдилося євангельське провіщення, за яким – хай навіть не Божою волею, але волею ворога нашого, – доведеться відповідати за кожне пусте слово” [15, 75–77].

А Г. Брягчанінов, застерігаючи легковажних, наводить таку історію: “У котромусь із жіночих монастирів жила молода племінниця ігумені, вродлива та добродесна дівчина. Усі монахині милувалися на її янгольську вроду та наслідували її надзвичайну скромність. Та ось раптом вона померла. Її поховали урочисто, щиро впевнені, що душа дівчини злетіла просто до раю... Засмучена розлученням із любою племінницею, ігуменя ненастанно молилася до Бога, щоб дав їй знати, якої слави зазнала померла родичка. Якось, коли ігуменя стояла на нічній молитві, підлога в її келії розійшлася і розпечена лава заструменіла перед її очима. Геть перелякана, ігуменя все ж зазирнула до вогняної прірви і побачила в сірчаному полум’ї... свою племінницю. “Боже мій! – скрикнула ігуменя, – чи тебе я бачу?” – “Так, це я, – простогнала дівчина”. – “Але чому? – гірко засмутилася монахиня. – Я сподівалася вздріти тебе у славі небесній, серед янголів та Божих наречених, а ти...” – “Тому, що я завжди мала вигляд незайманой цноти, та насправді була не така. Щоправда, я не зазнала скверни плотських гріхів, але *мої хтиві думки, мої потаємні мрії й непристойні бажання звели мене до пекла*. Зберігши цноту свого тіла, я не зберегла цноти власної душі, думок і серця – тож нині від того люто потерпаю. Виплекавши в собі почуття сердечної приязні до баченого колись молодика, я насолоджувалась у своїх думках і мріях любовцями з ним, але соромилася сповідатись у тому” [6, 177–179].

Отже, за провіщенням, на суді Господь висвітлить оповите темрявою і викриве задуми сердець; розгляду зазнають не лише *справи* кожної людини,

вчинені нею протягом життя, але й усі слова, бажання й думки. “Жодний душевний помисел не залишиться прихованим на суді; кожне слово, мовлене пошепки, пролунає гучно”, – зауважував із приводу цього святий Єфрем Сірін [17, 363].

Християнські джерела свідчать, що Бог не сам здійснює посмертний суд над душею, а дає змогу мордувати її пекельним янголам як знаряддям свого грізного правосуддя і разом з тим як знаряддя своєї милості використовує святих янголів [17, 164]. Адже якщо навіть Страшний Суд Господь чинитиме через янголів своїх – що дивного в тому, що суд над окремими душами він також чинить через підлеглих духів, – звичайно, присутній при тому невидимо й сам, як всюдисущий?

“Правосуддя Боже над розлученими з тілом душами купно чинять святі й пекельні янголи, – погоджується Г. Брянчанінов. – Коли керована святими янголами душа християнина починає своє сходження до неба, темні духи звинувачують людську душу в гріхах і чинять спротив, намагаючись загарбати її для пекла.

У повітрі, неначе на шаблях драбини, у певному порядку розміщені заgonи бісовиння – пекельна варта. Кожний з таких караулів опікується окремим різновидом гріха і ним винуватить душі, які прямують повз бісову варту догори. Повітряні пекельні караули звуться в писаннях митарствами, а чорти, що там вартують, – митарями” [6, 142–143].

Господь, що невидимо чинить суд над душами через янголів, допускає до участі в ньому й “кривдників наших” – злих духів – з тим, щоб усі діяння людської душі оцінювались перед її очима неупереджено [17, 151]. Ці темні духи, як справжні митарі, зупиняють душу на шляху до неба, поступово згадують їй про різні її гріхи та звинувачують у них, пораючись задля її осуду, а святі янголи, що супроводжують душу, згадують протилежні гріхам добрі справи, дбаючи про виправдання [17, 163].

Блаженний Іоанн Милостивий, патріарх Олександрійський, часто розмірковував про смерть та розлучення душі з тілом, як це йому було заповідано преподобним Симоном Стовпником. Він, зокрема, так уявляв собі провини, що підлягають розгляду на посмертному суді: “Коли душа залишить тіло й почне своє сходження до неба, у повітрі її зустрічають біси, що шукають у ній спільного з собою і випробовують душу на наявність в неї гріхів, тобто провин у брехні, наклепах, злостивості, задрощах, гніві, злом’ятстві, гордошах, марнослів’ї, буйстві, лихварстві, грошолобстві, пияцтві, зажерливості, мстивості, ворожбі, братоненависництві, вбивстві, розкраданні, немилосерді, розпущі, перелюбстві тощо” [17, 156]. “Смертними гріхами для християнина є такі: ересь, розкол, богохульство, відступництво, чаклунство, відчай, самогубство, розпуста, перелюбство, статеві збочення, кровозмішення, пияцтво, святотатство, вбивство, пограбування, крадіжка та будь-яка жорстока, нелюдська образа, – уточнює Г. Брянчанінов. – Позбавлені надії на порятунок також ті християни, які підкорилися гріховним пристрастям, у такий спосіб розірвавши стосунки з Богом. При-

страсті – то набуті душею гріховні навички, які від часу й звички стають її природними властивостями. Ними є такі: черевоугодництво, пияцтво, лобострастя, байдужість, злопам'ятство, користолобство, скнарість, смуток, лінощі, лицемірство, брехливість, злодійкуватість, пиха тощо. Кожна з таких пристрастей, ставши рисою характеру, робить неможливим порятунок навіть для тих, хто не винний у жодному зі смертних гріхів” [6, 171–173].

Преподобний Кирило, архієпископ Олександрійський, здійснив спробу класифікації потойбічних митарств у своєму “Слові щодо смерті й Страшного суду”: “Душа, що лине догори за допомогою янголів, на своєму шляху зустрічає митарства – загони духів, що наглядають за сходженням душ і перешкоджають їм у тому. Кожне митарство, як особливий за призначенням різновид духів, являє душі свій власний, особливий вид гріхів. На першому митарстві розбираються провини душ, які грішили ротом та язиком, тобто брехня, наклепи, поговори, прокльони, марнослів'я, лихослів'я, святотатство, лайка, а також пияцтво, обжерливість, надмірні сміхи, розпусні пісні, непристойні поцілунки та інші оральні блудства. Святі янголи, котрі за життя наставляли й напучували душу, навпаки, згадують усе добре, що вона зробила вустами та язиком, як-от: молитви, величання, духовні співи, читання вголос богонатхненних писань тощо. Друге митарство опікується спокусами зору. Духи, що вартують на ньому, знаються на всьому негідному, чим захоплювалися наші очі, й вивувають у непристойному спогляданні, милуванні неподобним і нахабному видивлянні. Третє митарство, відповідно, завідуює нечестивими насолодами слуху. Духи, що на четвертому митарстві, полкують за провинами, пов'язаними з догодженням нюхові, тобто захопленням різноманітними ароматичними мазями, парфумами, пахощами... Тенета п'ятого митарства налаштовані на ті гріхи, що обумовлені снокусою дотику, – хтиві доторки, обмацування, поплескування. Інші митарства – то митарства злостивості, заздощів і ревнощів, пихи й гордощів, драгівливості й гніву, глумливості й люті, розпусти й перелобства, а також убивства, чаклування та інших огидних діянь” [17, 166–167].

Більш детально змальовання специфіки митарств та їх послідовності подибуємо в дивовижній оповіді блаженної Федори Царгородської учневі преподобного Василя Нового Григорієві в його сонному видінні. Керована двома святими янголами Федора почала своє сходження до неба, але майже одразу їм заступили шлях темні духи першого митарства, де судяться людські гріхи, учинені словом: марнослів'я, лихослів'я, глузи, чортихання, непристойні співи, неподобні вигуки, реготання тощо. Викуплена на цьому митарстві, Федора піднялася вище й наблизилася до другого митарства – митарства брехні, де розбираються всілякі обмани, клятвопорушення, неправдиві присягання, невиконання обітниць, приховування гріхів на слові. Незабаром завиднілося їй третє – митарство огудя й обмов, де розглядаються наклепи, приниження, знеславлення, облаювання, висміювання й осуд ближніх. На четвертому митарстві (черевоугодництва) вивуваються ненажерливість, пияцтво, їжа без молитви, недотримання постів, гульня,

сластолюбство, перебирання харчами й інші способи потурати власному шлункові. Проминувши четверте митарство, Федора та її проводирі за розмовою непомітно досягли п'ятого – митарства лінощів. Там обраховано всі дні та години байдюкування, там судяться байдужість, ледачість і бездіяльність. Здобич розпорядників цього митарства – це, головним чином, дармоїди, що самі не бажають працювати й годуються за чужий кошт, а також найманці, які отримують платню, але до власних обов'язків ставляться недбало. Потім іде шосте митарство – митарство злодійства, де розбираються різні покражі, відверті й таємні, брутальні та благовидні; тоді – сьоме митарство, митарство сріблостюбства й скнарості. Неначе доповнює його наступне митарство – лихварства, де раді всім, хто позичав іншим з користі чи під заставу, дбав про незаконні прибутки, цькував своїх боржників. Дев'яте митарство опікується неправдами, а головним його контингентом є ті судді, що під впливом упередженості чи задля поживи засуджували невинуватих і виправдовували винних, купці й торговці, що обважували й обмірювали покупців, та інші неправдиві. Завидющі, недоброчливі та зловтішні винуватяться на десятому митарстві – митарстві заздрощів. Понад ним розташоване митарство гордощів, де виявляються надмірне самолюбство, пиха, зарозумілість, неповага до батьків, непокора старшим. Проминувши це митарство, Федора з янголами потрапили на дванадцяте – митарство гніву й люті, але надто не забарилися й там. Варта, що перестріла їх далі, була вартою митарства злопам'ятства, де відповідати доводиться мстивим і злосердим, що не вміли прощати. “Але милість Божа й там мене не залишила, – каже Федора Григорію, – тому що я мірою сил своїх завжди уникала цього гріха, і хоч гнівалася подеколи, але ніколи не тримала в душі зла, знаючи, що без любові й прощення не буде порятунку”. Наступне, чотирнадцяте митарство, є митарством убивства, але розглядаються там не лише вбивства та розбої, а й усілякі побої, поранення, тортури. Безперешкодно минули вони це, а затим і п'ятнадцяте митарство – митарство чаклування, де винуватяться ворожіння, зурочення, приворотні чари, намовляння й інші магичні вправи. Розпочені з власної невдачі біси-митарі здалека кричали Федорі: “Поглянемо, як ся матимеш на наступному!” Наступне – шістнадцяте митарство – є митарством розпусти, де судяться блудства тих, хто не перебуває в шлюбі, а також плекання хтивих помислів та насолода ними, розпусні споглядання й дотики. Попервах вартові цього митарства здивувалися з того, що Федорі вдалося дістатися до них, коли ж оговтались, ревно взяли винуватити її. “І викрили мене митарі в цих гріхах, – зізнається Федора, – згадали місце й час моїх провин і навіть показали тих, з ким я завинила. Не знала я, що казати моїм кривдникам, і тремтіла мовчки з сорому й переляку”. Але, викуплена від митарів її добрими справами і молитвами покровителя, душа Федори полинула далі, на сімнадцяте митарство – митарство перелобства. Там опікуються подружніми зрадами, згвалтуваннями, звідництвом, а також порушенням обітниць щодо цноти. Подальше митарство зветься содомським і завідує протиприродними блуд-

ствами, “про які негоже й згадувати”. Коли вісімнадцяте митарство залишилося позаду, святі янголи сказали Федорі: “Ти бачила страшні блудні митарства, які мало хто минає безперешкодно... Біси з цих митарств хваляться, що вони самі заганяють до пекла більше душ, ніж усі інші разом. Дякуй Богові, Федоро, що не залишив тебе саму. Вже більше не зазнаєш страху”. По тому вони наблизилися до митарства ересей, де судяться сумніви та мудрування щодо віри, відступництво, святотатства й інші подібні провини. Неподалік вже бовваніла небесна брама, але ще їм довелося завернути на двадцяте митарство – митарство немилосердя. “Ось де суд без милості всім немилостивим! – згадає оповідачка. – Навіть як хто не знав рівних у пості й молитвах, навіть якщо зберіг цноту і плоть свою переміг, але був немилостивий і зачиняв серце своє – не буде йому порятунку” [17, 175–181].

Про те, що всі згадані тут ґріхи потребують не тільки розгляду, але й доказування, свідчать, передовсім, “пригоди” блаженної Федори на шістнадцятому митарстві. Також і святий Афанасій, патріарх Олександрійський, писав щодо цього в життєписі преподобного Антонія Великого: “Якось Антоній, близько дев’ятої години ставши на молитву, раптово був узятий янголами у височінь... Повітряні біси чинили опір його вознесенню, тож янголи сперечались із ними і вимагали навести причини такого спротиву... Винуватячи, чорти нахабно брехали, але ж, оскільки їх наклепи не мали жодних доказів, висхідний шлях для Антонія зрештою було звільнено” [6, 144].

Імовірно, що доказування потребують і протилежні гріхам чесноти, адже на митарствах “божественні сили стоять проти темних і виявляють добрі діяння душі – вчинки, слова, наміри й думки” [17, 167]. Справедливість вимагає, щоб вони були доведені так само, як і гріхи.

СПОСОБИ І ЗАСОБИ ДОКАЗУВАННЯ

Невідомий на ім’я середньовічний канонік стверджував, що “вельможі, які беруть із собою на той світ адвокатів, чинять слушно: далєбі, вправний юрист на суді не буде зайвим”. А. Гуревич зазначає, що, попри неприховану іронію цього й інших подібних висловлювань, увялення про потойбічний суд як аналог суду земного були властиві переважній більшості тогочасних проповідників та їх слухачів [7, 156–157].

“І дійсно, належить суду божому бути не насильницьким, – говорить святий Василь Великий, – а таким, які в людей бувають...” [17, 151–152].

Тож не дивно, що способи і засоби доказування на посмертному суді значною мірою нагадують собою ті, що ними послуговується людська юстиція.

Доволі поширеним є використання показань свідків, а в ролі тих свідків найчастіше виступають янголи-хранителі. Так, святий Нифонт, єпископ кіпрського міста Констанції, якось під час молитви побачив небеса розверстими і багатьох янголів, які спускалися до землі та піднімалися догори з душами померлих. Він став споглядати на те, аж ось бачить – два янголи

несуть у височінь людську душу. Але як наблизилися вони до митарства розпусти, зупинили їх чорти й заверещали: “Ця душа належить нам, нумо залиште її тут!” – Янголи відказали: “Чому ви вважаєте її своєю?” – Біси ж на те: “До самої смерті вона грішила, вправляючись у різноманітних збоченнях, до того ж засуджувала близьких і померла без каяття. Хіба цього не досить?” – Янголи відповіли таке: “Не повіримо ні вам, ані батькові вашому, дияволу, допоки не спитаємо, як годиться, янгола-хранителя цієї душі” [6, 147–148].

Біси, що зваблювали людину на зле протягом її життя, також можуть свідчити про її гріхи, але, на відміну від янгольських, достовірність їх свідчень потребує додаткових доказів. “Як сини й поплічники брехні, чорти звинувачують людські душі не тільки в дійсно скоєному, але й у тому, чого зроду не було. Вони охоче брешуть, еднаючи наклепи з безсоромністю й нахабством, аби лиш вирвати душу з рук янголів і додати її до численного сонму пекельних в’язнів”, – пише Г. Брянчанінов [6, 143]. Що це дійсно так, свідчить випадок, який стався з одним монахом на ім’я Стефан перед смертю. За день до смерті він став як несамовитий: з розплющеними очима озирався то на лівий, то на правий бік власного ліжка й розмовляв, наче відповідав на чийсь питання чи звинувачення. Говорив же він таке: “Дійсно, це правда, але я постився за це стільки-то років”; або: “Ні, я ніколи не робив цього”; далі: “Так, це правильно, але я щиро покався й намагався відшкодувати те служінням”; тоді знову стверджував: “Це брехня”. Інколи ж він казав: “Справді так, і не знаю, що мені відповісти на це, але сподіваюсь на милість Божу”. За словами преподобного Іоанна Лествичника, те видовище було страшним і зворушливим водночас, але найбільше вразило присутніх, що помираючий змушений був оборонятися від брехливих звинувачень [6, 426–427; 15, 77–78]. Прикладів брехливості цієї категорії свідків можна навести значно більше – варто нагадати хоча б випадок із преподобним Антонієм Великим.

Янгол-хранитель і біс-гріхотворник знають про людину *майже все*. Причини такої обізнаності були роз’яснені блаженній Федорі під час проходження нею митарств. “Коли вже митарство злопам’ятства лишилося позаду, Федора спитала в янголів, що її супроводжували: “Скажіть, як ті пекельники примудряються знати все зле про людей?” – Святі янголи відповіли на те: “До кожної людини з народження приставлений Богом янгол-хранитель, який протягом життя обороняє її від злого та надихає на добре. Він записує всі добрі справи людини, що могли б згодом стати на користь її душі. Так само й диявол приставляє до кожної людини свого наглядача, котрий занотує все зле та записує згодом до реєстрів гріхів, що ведуться на митарствах. Тому повітряним митарям відомі гріхи людей усього світу” [17, 178–179]. Ці записи можуть використовуватися на суді як самостійний засіб доказування. “Жодна провина і добра справа не лишаються непоміченими, все записується у відповідний реєстр, – підсумовує А. Гуревич уявлення про потойбічне “протокольне провадження”. – На суд список грі-

хів у вигляді грубої книжки чи величезного сувою представляють біси, а янголи репрезентують перелік заслуг, який зазвичай суттєво поступається обсягом списку гріхів” [7, 153].

Найбільший авторитет у царині янголознавства Фома Аквінський, якого недаремно прозвали Янгольським Доктором, стверджував, що янгольське знання, проте, не є досконалим і всеохоплюючим. Янголи можуть помилятися, не знають майбутнього і потаємних думок [2, 138–142; 2, 152–154]. Усе те відомо лише Богові.

З урахуванням цього не виглядає таким вже неймовірним спосіб установлення істини, змальований Карелом Чапек: “Нарешті настав і для Куглера неминучий останній суд. Судова зала виглядала так само, як усі ті, що їх чимало за життя довелося побачити Куглерові – хіба тільки не було тут хреста, на якому присягають свідки. Суддів було трійко, усі літні й сивовиті, з невдоволеними стомленими обличчями. Почалися звичайні формальності. Куглер Фердинанд, без певного роду заняття, народився... помер... Тут з’ясувалося, що Куглер не знає дати своєї смерті. Він зрозумів, що така забудькуватість дуже зашкодила йому в очах суду – й обізлився.

– Чи визнаєте ви себе винним? – спитав його котрийсь із суддів.

– Ні, – роздратовано відповів Куглер.

– Запросіть свідка, – зітхнувши, попрохав янгола-секретаря головуючий.

Напроти Куглера з’явився могутній старий у синьому вбранні, оздобленому золотими зірками. При його появі судді повставали; зачарований несподіваною величчю свідка, піднявся й Куглер. Лише коли старий улаштувався на місці для свідків, посідали й судді.

– Боже всезнаючий, – звернувся до свідка головуючий, – Ви запрошені до суду, щоб свідчити у справі підсудного на ім’я Куглер. Прошу Вас, в інтересах правосуддя, говорити лише по суті, не відволікатися й не зупинятися на подробицях і фактах, які не стосуються до справи. А ви, підсудний, не заважайте свідкові. Він знає все, тому приховати нічого не вдасться...

Сказавши це, головуючий зручно влаштувався на стільці, зняв золоті окуляри й приготувався слухати свідка. Найстаріший суддя примостився покуняти прямо за столом. Янгол-секретар розкрив книгу життя.

Свідок Бог прокашлявся й почав:

– Отже, Куглер Фердинанд. Фердинанд Куглер, син дрібного фабричного службовця, змалку був зіпсованою дитиною. Ти, хлопче, завдав чимало клопоту своїм родичам! Матір дуже любив, але соромився виявляти свої почуття і тому був упертий і неслухняний. А пам’ятаєш, як ти вкусив батькові пальця, коли він намагався відлупцювати тебе за покражу троянд із садочка нотаріуса?

– Це були троянди для Ірми, доньки податного інспектора, – згадав Куглер.

– Я знаю, – посміхнувся Бог, – їй було тоді сім років...

Тут головуючий начепив свої окуляри і спокійно мовив:

– Свідок, прошу Вас перейти ближче до справи. Чи вбивав підсудний? Бог кивнув головою.

– Він убив дев'ятьох. Першого в бійці. За це він потрапив до в'язниці, де зіпсувався остаточно. Другою жертвою стала зрадлива коханка. Його засудили на смерть, але він утік. Третім був старий, якого він пограбував. Четвертим – нічний сторож.

– Хіба він помер? – не втримався Куглер.

– Помер через три дні, – сказав Бог. – Помер у страшних муках, залишивши сиротами шістьох дітей. Опісля Фердинанд Куглер при пограбуванні зарубав сокирою подружжя старих, але розжився лише шістнадцятьма монетами, хоча в них було приховано більше двадцяти тисяч.

Куглер аж підскаочив:

– Де ж вони були сховані?

– У перині, – відповів Бог. – У полотняному мішечку під соломою ці скнари ховали гроші, нажиті лихварством. Сьомого він убив у Америці. Це був земляк-переселенець, безпомічний, як дитина.

– Так вони були в перині, – зачудовано прошепотів Куглер.

– Там, – відказав Бог. – Восьмим став перехожий, який випадково стрівся тобі на шляху, коли за тобою була погоня. Тоді ти потерпав від невралгії й божеволів від болю. Співчуваю тобі, хлопче. Останнім ти вбив поліціанта, за мить до власної смерті.

– Чому він убивав? – спитав головуючий.

– Як усі люди, – сказав Бог, – зозла, з корисливості; з наміром і сперсердя; інколи з насолодою, інколи за необхідності... Він був щедрий і часто допомагав людям. Був добрий до жінок, любив тварин і завжди тримав слово..." [18, 149–153].

Зайвий раз замислитись над змальованою Чапеком перспективою змушує й Божа обітниця Малахії, останньому з пророків дохристиянської доби: "Я прийду до вас, щоб суд судити і буду скорим *свідком* проти ворожбитів, перелюбників, кривоприсяжників та проти тих, що утискають наймита з його заробітком, удову та сироту, і що чужинця позбавляють права і мене не бояться" (Мал., 3:5).

Наступну категорію засобів доказування становлять так звані "мовчазні свідки", тобто речові докази. Але їх "речовинність", як і "мовчазність", – непересічні: на посмертному суді матеріалізуються власне *гріхи* людини та її *чесноти*. Зокрема, святий Іоанн Златоуст пояснював своїм слухачам: "Як тут злочинців приводять на суд у кайданах, так і після смерті всі душі стануть до суду в міцних путах власних гріхів" [17, 149]. Йому вторить Кирило, архієпископ Олександрійський: "Заліза власних гріхів відчує кожний" [17, 167].

Кожен гріх має свою вагу, сукупний їх тягар заважає душі злетіти до неба, тягне додолу, до некла... "Тяжкий гріх" – це не лише фігуральний вислів. Цезарій Гейстербахський розповідає про те, як корабель, що на ньому подорожував запеклий грішник, потрапив у бурю. Попри відсутність вантажу в трюмах, корабель був наче перевантажений, і загибель команди й пасажирів здавалася неминучою. Але, збагнувши, що це тягар його гріхів

позбавив судно плавучості, грішник терміново сповідався, і корабель знов як пташка застрибав з хвилі на хвилю [7, 169].

У християнській традиції вельми поширене метафоричне порівняння тяжкого гріха з каменюкою на шії. Проте А. Гуревич наводить приклад, в якому містична спорідненість ества гріха й каменю виявляється наочно. За давніх часів монах на ім'я Адам десь у полі зазнав нападу диявола, що прагнув забрати його душу. Оскільки ж монах був сам-один і не мав кому сповідатись, він звернувся зі сповіддю прямо до Бога. Кожний сповіданий Богу гріх миттєво перетворювався на камінь, і незабаром Адам був захищений від посягань диявола високим кам'яним муром [7, 147–148].

Зрештою, Феофан Затворник так пояснював сутність митарств: “Чого шукають повітряні митники в подорожніх? – Шукають свого *товару*. – Якого товару? – Пристрастей. – Отже, в кого серце чисте від пристрастей, до тих вони не чіпляються”. Натомість ті, хто прагне дістатись неба з означеним “товаром”, мусять сплатити “мито” [15, 81–82]. У цьому контексті доречно згадати розповідь блаженної Федори Царгородської, яка змушена була на митарствах відкуплятися *золотом* власних чеснот і заслуг її покровителя, преподобного Василя Нового.

До того ж, “мовчазні свідки” на посмертному суді аж ніяк не німують. Святий Боніфаций, англосаксонський “апостол германців”, переказує в одному зі своїх листів оповідь монаха, який був помер, але через декілька днів повернувся до життя. Коли він помер, по нього прийшли янголи такої дивовижної краси, що боляче було дивитися на них. Вони взяли його до рук своїх і злинули у повітря... Той монах розповів, що бачив у небі незліченну кількість душ, розлучених із тілами, а також чимало святих янголів та пекельних духів. Пекельні духи й святі янголи палко сперечалися за людські душі: темні сили винуватили душі й збільшували тягар їх гріхів, а янголи polegшували його і дбали про виправдання.

Монах-оповідач почув, як усі його гріхи від самого юнацтва, що він про них не сповідався, забув чи навіть не вважав за гріхи, волають кожний своїм голосом і безжально звинувачують його. Пекельні духи рахували його провини, додаючи до них власні свідчення й докази... “З іншого боку, – зазначав оповідач, – мої дрібні й жалюгідні чесноти промовляли на мій захист разом з янголами” [15, 74–75].

Оповідь, як на перший погляд, фантастична, але ж казав преподобний Агафон: “Одна справа – людський суд, інша – Божий...” [6, 113; 15, 145].

Аналогів наступного способу доказування людська юстиція не має.

Преподобний Кирило Олександрійський вважав, що “судді праведному на загал не потрібні донощики чи свідки; не потребує він чужих слів чи доказів – усе, що ми зробили, про що говорили і думали, – усе це він може миттю явити перед наші грішні очі” [17, 165]. Щодо цього святий Василь Великий зазначає таке: “Імовірно, що якимсь незбагненим чином усі наші справи раптом зринуть із пам'яті душі, і стане за написаним: “Ось, вони перед обличчям Моїм, оточені своїми справами” [17, 363] (Ос., 7:2).

“Я мав можливість на власному досвіді переконатися в тому, що людина в потойбічному бутті залишається при всій своїй пам’яті, – писав усе-світньо відомий шведський вчений-духовидець Емануель Сведенборг, змальовуючи особисті враження від мандрівок за межею земного буття. – Чимало дивовижного на підтвердження того чув я й бачив, і зокрема таке. Подеколи траплялися духи (душі), які не визнавали за собою жодних злочинів і провин. Щоб інші не вважали їх засудженими безневинно, усе життя їх було відтворене, усі справи і вчинки вибрані були з їх пам’яті й оцінені належно – від самого народження аж до смерті... Були серед таких брехливі й злодійкуваті, тож їх лукавство й злодійкуватість доведені були їх власними справами, які нікому в світі не були відомі, за винятком самих брехунів і крадів. Цим зумовлене було їх повне зізнання, оскільки діяльність кожного була висвітлена детально, з усіма мотивами, намірами, побоюваннями й очікуваннями. Були там і продажні судді, що нехтували справедливістю. Усі їх діяння з першого дня вступу на посаду до останнього дня перебування в ній з найдрібнішими подробицями викликані були з їх пам’яті, усі стосовні до їх професійної діяльності обставини були відтворені так, наче відбулися знов. Їх особисті нотатки зачитувалися там дослівно, навіть якщо були знищені ще за життя. Померлі кривдники жіночої цноти, розпусники й гвалтівники винувалилися власною пам’яттю не менш детально – навіть обличчя тих жінок, що перед ними вони завинили, ставали перед очима, а також і місце, де це сталося, і слова, і думки. Усе це, бувало, тривало по декілька годин. Я був свідком суду над одним лихословом, який не вагався клепати на інших, і чув, як дослівно зачитувалися всі його наклепи, доноси й богохульства; там лунали імена тих, про кого йшлося, і тих, хто чув його слова. Це вельми нагадувало театр, але вигляд мало надзвичайно реалістичний... Отже, всі лиходійства, крадіжки, шахрайства й наклепи відтворюються із самої пам’яті злої людини, і немає жодної можливості їх зректися, оскільки всі докази – наочні... Я бачив, як відтворювалися всі думки людини протягом цілого місяця її життя, детально і в тому ж порядку, що й колись за життя. Приклади ці свідчать про те, що людина зберігає в потойбіччі всю повноту своєї пам’яті, і що нема в світі жодної таємниці, яка б не була розкрита після смерті” [9, 580–581].

Реймонд Моуді, лікар і філософ, зібрав і проаналізував свідчення понад п’ятдесяти пацієнтів, які пережили клінічну смерть. У переважній більшості випадків ці люди стверджували, що в момент смерті перед їх очима проходило все їхнє життя, від найдрібніших, давно забутих подій, до найважливіших. “Цей огляд життя, – пише Моуді, – найбільше нагадує спогади. Але йому властиві деякі риси, що їх не має жодний з відомих типів пам’яті. Передовсім, це надзвичайна швидкість, з якою він відбувається. Дехто з опитаних розповідав, що спогади швидко змінювали один одного в хронологічному порядку, інші стверджували, що взагалі не відчували часу. Їхні спогади були “моментальними й одночасними”, виникали всі разом

одномоментно. Усі опитані були одностайні в тому, що огляд усього життя в категоріях земного часу тривав лише мить.

Усі, з ким мені довелося спілкуватися, стверджували, що пережите відтворювалося наочно. Ретроспектива подій життя відбувалася з неймовірною швидкістю, проте була надзвичайно реалістичною. Дехто говорив про те, що показ був кольоровим, тривимірним і рухомих, як стереофільм. Інші порівнювали його з калейдоскопічним миготінням зображень, кожне з яких, проте, вільно розпізнавалося свідомістю. У деякого ці зображення навіть викликали ті самі почуття, що й колись за життя” [12, 86–87].

Ось як змальовує власний посмертний досвід одна з пацієнок: “Раптом у мене перед очима замерехтіли якісь картинки. Я лише встигла подумати “що зі мною відбувається?” – як відчула себе маленькою дівчинкою і почала знову проживати своє життя від самого початку. Я була малим дівчатком і гралася біля струмка поруч з батьківським будинком. Промайнули й інші події того часу: мої взаємини з сестрою, сусіди, місія, де я бувала. Я знову вперше пішла в дитячий садочок, знову зіпсувала свою улюблену іграшку і сильно за нею побивалася... Зображення мінялися далі – ось я зі скаутами, ми в поході; ось я вже старшокласниця, мене прийняли до шкільного наукового товариства, і я вельми пишалася з того; ось випускні іспити, перші роки в коледжі... Усе аж дотепер” [12, 88].

Блаженний Августин вважав, що “специфічна божественна енергія, якою в людській пам’яті згодом будуть відтворені всі діяння, усе добре й зле” у християнських текстах символічно зветься “книгою життя” [1, 323].

Натомість Фома Аквінський, хоча й визнавав у цілому рацію Августина, зазначав, що “книга життя” призначена не скільки для відтворення подій життя окремих осіб, стільки для визначення обранців Божих, і в цьому сенсі є радше “книгою живих”, так би мовити, “списком” праведних, обраних Богом на довічне життя – адже сказано було Божим улюбленцем Давидом про грішних: “Нехай з книги живих стерті будуть, і не будуть записані разом з праведними” [1, 324–327] (Пс., 68:29). Саме в такому розумінні словосполучення “книга життя” вжите в апокаліптичній обітниці праведним: “Не викреслю його з книги життя і визнаю ім’я його перед Батьком моїм і янголами Його” (Апок., 3:5).

Православний святий Василь Великий схарактеризовану Августином “специфічну божественну енергію” ототожнював із згаданими в есхатологічному пророцтві Даниїла книгами, за написаним: “Ось, суд засів, і розгорнуто книги” (Дан., 7:10). “Книги, згадані пророком Даниїлом, що інше можуть значити, як не відтворення Господом у пам’яті людській усього вчиненого протягом життя, щоб кожний бачив свої справи й усвідомлював свою провину?” [17, 363].

Імовірно, внаслідок неузгодженості позицій духовних пастирів стосовно цього питання в уявленнях пастви “книга життя” роздвоюється на уособлення пробудженої пам’яті кожного (1), і на книгу як таку, що в ній записані чи то діяння всіх людей одвіку, чи то лише діяння окремої людини

протягом її життя (2). На посмертному суді може бути реалізована будь-яка з цих потенцій “книги” або ж навіть обидві разом.

Письменник Володимир Короленко так змалював реалізацію означених потенцій “книги життя” у сцені уявного божого суду над душею селяка на ім’я Макар: “Обличчя в Бога було добре, і, коли в Макара ставало надто вже важко на серці, він дивився на це обличчя, і йому робилося легше.

А на серці в нього ставало важко через те, що він згадав раптом усе своє життя до найменших дрібниць, згадав кожен свій крок, і кожен удар сокири, і кожне зрубане дерево, і кожен обман, і кожну чарку випитої горілки.

І йому стало соромно й страшно. Але, знову глянувши на Боже обличчя, він підбадьорився. А підбадьорившись, подумав, що, може, дещо вдасться й потаїти.

Бог подивився на нього і спитав, хто він, і звідки, і як звать, і скільки йому років.

Коли Макар відповів, Бог спитав його:

– Що зробив ти за своє життя?

– Сам знаєш, – відповів Макар. – У тебе має бути записано.

Макар перевіряв Бога з наміром довідатись, чи справді в нього записано все.

– Кажі сам, не мовчи! – сказав Бог.

І Макар знову підбадьорився.

Він став перелічувати, що зробив, і хоч він пам’ятав кожний удар сокири, і кожну зрубану жердину, і кожну борозну, проведену сохою, але набавляв цілі тисячі жердин, і сотні возів дров, і сотні колод, і сотні пудів засіву.

Коли він усе перелічив, Бог звернувся до попа Івана, Макарового земляка, який привів його на суд:

– Принеси-но сюди книгу.

Тоді Макар збагнув, що піп Іван у Бога за писарчука, і дуже розсердився, що той по-приятельському не сказав йому про це дорогою.

Піп Іван приніс велику книгу, розгорнув її і почав читати.

– Ану заглянь, – сказав Бог, – скільки жердин?

Піп Іван подивився і сказав з жалем:

– Він набавив цілих тринадцять тисяч...

І Бог розсердився.

– Читай тепер його гріхи з книги, бо він брехун, і я йому не вірю, – сказав він попові Івану...

Тоді піп Іван почав вичитувати Макарові обмани, і виявилось, що обманів було – двадцять одна тисяча дев’яност тридцять три; далі піп став вираховувати, скільки Макар випив пляшок горілки, і виявилось – чотириста пляшок; піп читав і читав, а на душі в Макара ставало все гірше й гірше...” [11, 106–108].

Ця сцена, можливо, є результатом художньої інтерпретації уявлень про посмертний суд, поширених, передовсім, серед малоосвіченого загалу. Попри те її художня сила вражає, а потойбічні способи доказування зма-

льовані письменником в цілому без викривлень, згідно з християнською традицією.

Насамкінець варто навести невеличку історію зі збірки прикладів для проповідей, складеної Етьеном де Бурбоном: котрась повія запропонувала свої “послуги” побожному студентові, а той, удавано погодившись, привів її на ринкову площу та й каже: “Давай тут”. – Вона ж йому: “Хіба годиться робити це на очах у всіх? Ходімо туди, де нас ніхто не бачитиме”. – На що той відповів: “Нема такого місця. Де б ми не були і що б не робили – ми завжди перед очима небесного суду” [7, 155].

Усе вищенаведене засвідчує рацію цнотливого середньовічного студента: можливості потойбічної юстиції дозволяють відтворювати минулі події з точністю, яка робить їх очевидними в буквальному розумінні.

ОЦІНКА ДОКАЗІВ

Представлені на розгляд суду докази потребують оцінки поодинці та в сукупності. Передовсім це стосується доказів, представлених темними силами, “синами й поплічниками брехні”, що не надто вибагливі в засобах і “охоче брешуть, еднаючи наклепи з безсоромністю й нахабством” [6, 143]. Окрім того, мають бути відкинуті й неналежні докази, які не стосуються до справи і не впливають на вирішення подальшої долі душі. Так, змальовуючи вознесіння в дусі преподобного Антонія Великого, святий Афанасій, патріарх Олександрійський, зазначав: “Винуватячи Антонія, біси наводили його гріхи від самого народження, але янголи відкинули ті звинувачення, сказавши, що докази прощених Богом провин вже нічого не варті” [6, 144].

Неналежність доказів перетворює їх на недопустимі, “знищує” в юридичному розумінні. “Визнання власних гріхів і каяття знищують докази і в розумінні буквальному”, – пише А. Гуревич і на підтвердження наводить таку історію: “Один монах-пустельник був побачив неподалік себе диявола, який, розгорнувши сувій, щось поспіхом нотував у ньому. Пустельник поцікавився, що той пише. “Записую твої грішки”, – зухвало відповів чорт. Монах щиро затужив та й пішов собі, аж раптом чує позаду репетування: “Припини, бо твої сльози вже змили всі мої записи!” [7, 148]. Блаженна Федора Царгородська теж повідомила Григорію, учневі преподобного Василя Нового, що “в разі, коли хто щиро зрікається власних гріхів, усвідомивши свої провини й відчувши каяття, гріхи йому прощаються милістю Божою, а відповідні записи в пекельних реєстрах зникають” [17, 179].

Середньовічні джерела свідчать, що над усе нечистих дратує щира сповідь, бо вона також зводить нанівець їх праю: буває, чорти скаргатся, що вони назбирують по декілька лантухів пропущених понами з лінощів і недбалості слів молитов і псалмів, нагромаджують цілі стоси записів людських гріхів – але сповідь і каяття знищують усе це [7, 151; 7, 168].

Святий Іоанн Лествичник розповідав, як під час його перебування в одному з монастирів поблизу Олександрії прийшов проситися в монахи відомий розбійник. Ігумен монастиря звелів йому сповідувати свої гріхи

привселюдно в церкві. Коли ж розбійник зробив те з великою охогою і сльозами каяття, ігумен наказав без зволікань постригти його в монахи. У приватній розмові святий Іоанн спитав ігумена, чи не занадто він поспішив увести в монастирське братство такого грішника, на що ігумен відповів, що всі гріхи того розбійника були йому прощені Богом, оскільки один з присутніх на сповіді монахів бачив поруч із розбійником моторошну по-стать біса з книгою, який викреслював з книги гріхи один за одним, як тільки розбійник називав їх [6, 428–429].

Г. Брянчанінов згадує інший випадок, який стався вже в Росії, в селі Кубенському неподалік Вологди. Один із тамтешніх священників захворів і побачив біля свого ліжка силу бісовиння і трьох янголів. Янголи стали сперечатися за душу священника з найстрашнішим бісом, який тримав у руках книгу із записами гріхів. Саме в цей час прийшов інший священник, щоб сповідати й причастити хворого колегу. Піддивляючись у розкриту книгу, хворий називав свої гріхи і бачив, як зникають записи про них у чортячій книзі [6, 429].

Цезарій Гейстербахський записав майже анекдотичну історію про те, як один легковажний клірик при нагоді согрішив з дамою, а її чоловік надумав пересвідчитись у вірності своєї дружини, розпитавши біса. Переляканий клірик терміново “сповідав” свій гріх конюхові на стайні, тож біс нічим не зміг допомогти обдуреному чоловікові. Сила сповіді – хай навіть такої – змусила чорта забути все, що він знав. В іншому пікантному випадку сповідником виступив мужик, який рубав у лісі дрова, і подружжя зрада знову залишилася безкарною [7, 149].

Сукупна оцінка доказів зазвичай здійснюється шляхом їх зважування. Одним з обов'язкових атрибутів уособленого правосуддя – Феміди – є терези, які виступають символом справедливої, неупередженої оцінки. Тож нема нічого дивного в тому, що потойбічна юстиція також активно послуговується цим знаряддям справедливості. Обвинувальні й виправдувальні докази кладуть на протилежні шальки терезів, і подальша доля людської душі залежить від того, яка з шальок більше заважить.

Щоправда, результат зважування аж ніяк не підпорядкований фізичним законам. Про це свідчить, зокрема, історія, переказана Г. Брянчаніновим: “За грецького імператора Маврикія був у Фракії розбійник лютий і жорстокий, котрого ніяк не могли спіймати. Доброчесний імператор послав йому власного хреста як символ прощення, і розбійник покаявся. Незабаром він якось дивно захворів і помер у сльозах каяття. У час смерті того злодія лікареві, що ним опікувався, наснилося таке: до ліжка розбійника приступили чорновиді потвори з хартіями, що в них були прописані численні гріхи того розбійника, а два прекрасних собою янголи принесли терези. Потвори поклали на одну шальку терезів свої записи, і ця шалька нахилилася аж до землі. Янголи засмутилися, бо не знали, що їм знайти на противагу. Аж раптом бачать хустинку, просякнуту сльозами каяття, і кладуть її на ваги. І – диво дивне! – та легесенька хустинка перева-

жує стоси записів” [6, 117–118]. А. Гуревич наводить інший приклад, де йдеться про жадібного й немилостивого збирача податей Петра. Якось, зустрівши біля брами свого будинку жебрака, Петро спересердя штурнув у нього перше, що потрапило до рук: буханець хліба. Незабаром Петро тяжко захворів і побачив поруч зі своїм ліжком чортів, які вантажили на терези його численні гріхи. Святі янголи не знайшли нічого на противагу, окрім тієї хлібини, кинутої в жебрака. Але навіть цей буханець урівноважив терези [7, 102–103].

Проте для більшості померлих результат цієї процедури є маловтішним, оскільки зважування виявляє їх винність і прирікає на засудження... Вірять, що в цьому випадку може допомогти лише особисте втручання Богородиці чи святих. Навіть якщо “за правом” душа вочевидь підлягає засудженню, безмежна милість і любов Богородиці можуть порятувати від пазурів диявола.

Так, Гілберт Кентерберійський оповідає, що котрийсь розпусний клірик, померши, став перед судом, і перелік його гріхів був значно більшим і вагомішим за перелік чеснот. Біси вельми втішались з того і претендували на душу грішника як “належну їм по праву”, але Богородиця забрала в них сувій з переліком гріхів і віддала його підсудному, наказавши негайно сповідати записані там провини. Клірик на деякий час повернувся до життя і сповідався за списком. Попри свою неймовірність історія ця правдива, – стверджує оповідач, – адже він сам бачив той сувій і знає, де він зберігається. В іншому випадку упереджений суддя був урятований від пекла лише завдяки заступництву Богоматері та святого Прейекта [7, 104].

Архієпископу Турпину було видіння суду над Карлом Великим. Попервах гріхи імператора переважили, але святий Яків насипав на шальку з чеснотами каміння, в такий спосіб урятувавши небораку [7, 154].

Очевидно, “каміння” святого Якова, так само як і “золото” преподобного Василя Нового, що ним відкушлялася на посмертних митарствах блаженна Федора, не слід сприймати буквально як каміння чи золото – це лише символи особистих заслуг праведників, якими вони поступаються на користь інших [15, 68; 15, 158–159]. Але дехто сприймає ці образи буквально. Цезарій Гейстербахський повідомляє про випадок, коли заможний кельнський бюргер придбав вантажний корабель будівельного каміння і пожертвував його церкві святих Апостолів у Кельні. Вельми дивна, як на перший погляд, жертва була зумовлена таким міркуванням: на посмертному суді це каміння буде покладене на терези разом з іншими добрими справами і, звичайно, переважить гріхи. Чи виправдалися сподівання передбачливого бюргера – невідомо, а каміння згодом було використане для укріплення фундаменту кельнської церкви Апостолів [7, 154]. Прикладів, коли богобоязливі, але не надто добродішні миряни перед смертю понад усе прагнули забрати з собою своє золото, можна навести значно більше.

Короленко у згадуваному вже оповіданні про суд над Макаром зображує ще один варіант впливу на результат зважування. Милістю Божою Макарові, гріхи якого заважали значно більше за його добрі справи, було надане останнє слово для виправдання. “І Макар, той самий Макар, який ніколи за життя не вимовляв більше десяти слів поспіль, раптом відчув у собі дар слова. Він заговорив і сам зчудувався. Стало ніби два Макари: один говорив, а другий слухав і дивувався. Він не вірив своїм вухам. Мова в нього лилася плавно і палко, слова гнались одне за одним наввипередки і потім ставали довгими, стрункими рядами. Він не боявся. Якщо йому траплялось затнутися, то зараз же він поправлявся і кричав удвоє голосніше. А головне – усвідомлював сам, що говорить переконливо”. Він змалював своє скорботне життя, скруту й злидні; розповів про свої надії й сподівання, що не справдилися; дорікнув Богові за те, що нема справедливості в світі; вилив усю свою тугу й розпач. Кожне його слово, наче невидимий важок, падало на шальку з чеснотами, і вона спускалася нижче й нижче... [11, 108–112].

Дійсно, “належить суду божому бути не насильницьким, а таким... щоб і підсудним давав слово для виправдання...” [17, 151–152]. Слова ж, як відомо, можуть важити різно, бувають *пустими* чи *вагомими*, “з повноти-бо серця уста промовляють” (Мт., 12:34). Приміром, давньоєгипетська “книга мертвих”, де процедура посмертного суду виписана до дрібниць, недвозначно вказує на те, що слова виправдувальної промови підсудного зважуються разом з його серцем [8, 141]. Християнські джерела чітких роз’яснень щодо цього питання, на жаль, не містять.

Зрештою, можна бути певним в одному – в тому, що вогняні письмена “мéне, тéкел, пáрес”, явлені цареві Валтасару (Дан., 5:1–28), тою ж мірою стосуються *до всіх живих*: по завершенні земного поприща життя кожного буде розділене й зважене.

МЕТА ДОКАЗУВАННЯ

Питання щодо мети доказування на посмертному суді є чи не найбільш складним і проблематичним з усіх розглянутих. Здавалося б, нема про що й говорити: метою доказування традиційно вважається встановлення істини. Але тут-таки постає наступне закономірне питання: навіщо Богові доказувати собі наперед відоме?

Істина – суть Божа, йому єдиному відоме минуле й майбутнє, приховані вчинки й потаємні думки, кількість і склад обраних до спасіння з ще не народженими включно [1, 188–202; 1, 221–222]. У цьому одноставній й католики, і православні, і протестанти. То невже доказування здійснюється заради самого себе, задля встановленого порядку? Але ж було сказано, що в Бога все має сенс, ніщо не відбувається без його промислу [1, 293–301]. У чому ж сенс розв’язання задачок із наперед відомою відповіддю?

На думку Олександра Бухарева, душевний стан і духовна вага кожної людини відомі Господу від початку, але... через послідовність митарств людина й сама усвідомлює їх, щоб на момент, коли вирішуватиметься її

доля, вона сама вже знала всю правду про себе [17, 184–185]. Адже “належить суду Божому бути не насильницьким, а таким... щоб людина, справу якої розглянуто, при покаранні відчувала його справедливість, а в разі помилування усвідомлювала, що її виправдано за законом і в належному порядку” [17, 151–152].

Схоже на те, що встановлення істини здійснюється не для Бога – для підсудного. Тим-то й пояснюється кількість застосовуваних на посмертному суді способів і засобів доказування. Усі-бо люди різні: одним достатньо нагадати, другим пояснити, третім необхідно показати, а декому треба дати можливість відчутти...

Коментуючи проповідь архієпископа Іоанна Максимовича про життя після смерті, Серафим Роуз зазначав, що “зовнішній вирок Божий буде зумовлений внутрішнім станом судимої душі, її особистим ставленням до Бога й істот духовних” [15, 155]. Але смерть – доволі екстремальна подія. Переважна більшість джерел, які змальовують перші посмертні враження, рясніє словами на кшталт “розгубленість”, “спантеличення”, “переляк”, “розпач”, “запаморочення” тощо [6, 105–106; 12, 143; 16, 51–52; 17, 166]. Зрозуміло, що такі почуття аж ніяк не сприяють концентрації душевних сил, украй потрібних для впорядкування власного ества перед судом... Тим, хто знайомий з кінотрилером Джузеппе Торнаторе “Чиста формальність”^{*}, простіше зрозуміти, про що тут ідеться. Сюжет фільму, на перший погляд, немудраций: неподалік од місця, де знайдено трупа з ознаками насильницької смерті, поліція затримала відомого письменника Оноффа. Слідчий, який веде розслідування, виявляється палким шанувальником творчості Оноффа й обіцяє відпустити свого кумира, тільки-но той розповість, як провів цей день. Але Онофф підозріло плутається в подробицях, а дечого взагалі не може згадати... Час плине, крок за кроком просувається вперед розслідування, стосунки між слідчим і підозрюваним ускладнюються... аж доки не з’ясується, що Онофф того злощасного дня наклав на себе руки, а тепер перебуває в потойбічному “реабілітаційному центрі” – своєрідному аналогові митарств, – де йому допомагають прийти до тями і приготуватися до суду.

Пізнання й смерть нерозлучні. “І сказав Бог Адаму: “З усякого дерева в саду їстимеш, а з дерева пізнання добра і зла не їж, бо як скуштуєш його плоду – напевно помреш” (Бут., 2:16–17). Дехто вмирає, спізнавши добро і зло; дехто спізнає лише після смерті, на прикладах із власного життя...

---

^{*} *Una pura formalità / Une pure formalité.* – Реж. Джузеппе Торнаторе; авт. сцен. Джузеппе Торнаторе, Паскаль Кіньяр; у рол. Жерар Депардьє, Роман Поланський, Серджо Рубіні. Вироби. Італія – Франція, 1994. Заг. трив. 108 хв.

ПОСТСКРИПТУМ

На думку Умберто Еко, автор не повинен тлумачити своїх творів. Але під час підготовки до друку цієї невеличкої праці виникло стільки питань, що я змушений дещо пояснити. Тим більше, що сам Еко згодом таки видав доволі розлогий коментар до власного роману “Il nome della rosa”...

“Реалії найвищого суду на провідній нитці теорії доказів” справді навчальне видання, хоча й дещо незвичне. Передовсім тому, що характер цього тексту зумовлений застосуванням прийому очуднення. Дидактизм утомлює, трюїзми сприймаються байдуже... Але спробуймо подати звичайне в незвичному контекстові – і читання перетворюється на захопливе дослідження, а трюїзм стає власним відкриттям читача. Я намагався досягти саме цього ефекту. Чи та спроба вдалася – судити не мені. Зауважу лиш, що прийом очуднення доволі широко використовували й раніше: Бертольд Брехт (прийом “очуження”), дадаїсти (ready-made Марселя Дюшана), скорреалісти; а свою нинішню назву й теоретичне обгрунтування прийом очуднення набув завдяки колишньому “опоязівцю” Віктору Шкловському.

Назва книжки також викликала чимало запитань. Чому йдеться про найвищий суд? До чого тут “провідна нитка?” Зрештою, чому “реалії”, коли йдеться про уявлення?

Я прошу вибачення в тих, кого назва цієї праці ввела в оману. Дійсно, тут нема жодного слова ні про Верховний, ні про Конституційний Суд. Але ж “нема суду вищого за суд Божий”... Стосовно “провідної нитки” хочу зазначити таке: композиційно цей текст побудований згідно з традиційною моделлю структурування посібників і монографій, присвячених теорії доказів. Розділи “Мета доказування”, “Предмет і межі доказування”, “Способи і засоби доказування”, “Оцінка доказів” є обов’язковими елементами структури будь-якого дослідження в царині теорії доказів і доказового права. До того ж змальовані духовні “реалії” єднає лише композиція, вони “нанизані” на ту “нитку”, неначе намисто.

Я намагався уникати нав’язливих коментарів; авторська сугестія реалізована лише через організацію матеріалу, через композицію. Проте на самкінець зазначу, що поза мою увагою не лишилася жодна з актуальних проблем теорії доказів, як-от: проблема процесуального “видобування” істини, проблема “об’єктивних” властивостей доказів, проблеми використання в дослідженні обставин справи поліграфа (“детектора брехні”) і можливостей гіпноз впливу... Сподіваюся, що текст “Реалії найвищого суду на провідній нитці теорії доказів” дає можливість “побачити” їх і змусить читача замислитись над цими питаннями.

З повагою і сподіванням на порозуміння
Дмитро Бочаров.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аквинский Ф. Сумма теологии. – К.– М., 2002. – Ч. I. – Т. I. – 560 с.
2. Аквинский Ф. Сумма теологии. – К.– СПб., 2003. – Ч. I. – Т. II. – 336 с.
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. – М., 1999. – 712 с.
4. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Харьков, 1999. – 608 с.
5. Берман Г. Дж. Западная традиция права (эпоха формирования): Пер. с англ. – 2-е изд. – М., 1998. – 624 с.
6. Брянчанинов И. Слово о смерти. Слово о человеке. – Краматорск, 2001. – 448 с.
7. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – М., 1989. – 368 с.
8. Древнеегипетская книга мертвых. Слово устремленного к свету. – М., 2003. – 432 с.
9. Зигстедт О. Эмануэль Сведенборг: Жизнь и труды; Сведенборг Э. Избранное. – М., 2003. – 880 с.
10. Кант И. Метафизика нравов / Собр. соч. в 8-ми т. – М., 1994. – Т. 6. – С. 224 – 540.
11. Короленко В.Г. Рассказы. – К., 1978. – 200 с.
12. Моуди Р. Жизнь после жизни. – К.– М., 2003. – 240 с.
13. Петрова Л.В. Нариси з філософії права. – Харків, 1995. – 260 с.
14. Ренан Э. Апостолы / Репринт. воспр. изд. Н. Глаголева. – [Б.м.], 1991. – 240 с.
15. Роуз С. Душа после смерти. – Краматорск, 1992. – 232 с.
16. Тибетская книга мертвых: Пер. с тиб. и комм. Ф. Фримантл, Ч. Тругпа. – М., 2003. – 208 с.
17. Тихомиров Е. Загробная жизнь или последняя участь человека / Репринт. воспр. изд. П.П. Сойкина. – М., 1999. – 464 с.
18. Чапек К. Рассказы из одного кармана. Рассказы из другого кармана. – Прага, 1989. – 360 с.

ЗМІСТ

Прелімінарії	3
Предмет і межі доказування	6
Способи і засоби доказування	12
Оцінка доказів	20
Мета доказування	23
Постскриптум	25
Література	26

Навчальне видання

Бочаров Дмитро Олександрович

РЕАЛІ НАЙВИЩОГО СУДУ НА ПРОВІДНІЙ НИТЦІ ТЕОРІЇ ДОКАЗІВ

Матеріали для самостійної роботи

Редактори: Дерев'янка Т.П., Олексієнко Н.М., Масюк Н.Г.

Дизайн обкладинки Свірщевського Р.І.

Підписано до друку 14.09.04. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 1,75. Облік.-вид. арк. 1,56. Тираж 50 прим.

Замовлення № 704

Дніпропетровськ: Академія митної служби України (свідectво про видавничу діяльність ДК №10 від 24.02.2000 р.)

49044, м. Дніпропетровськ, вул. Рогальова, 8.